

प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील यांचे रयत शिक्षण संस्थेतील शैक्षणिक योगदान

सह.प्रा.डॉ.दिपक वसंत चव्हाण

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगांव

Corresponding Author- सह.प्रा.डॉ.दिपक वसंत चव्हाण

प्रस्तावना

भाई डॉ. नारायणराव ज्ञानदेव पाटील ऊर्फ एन.डी.पाटील यांचा जन्म १५ जुलै १९२९ रोजी एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात 'ढवळी' ता.वाळवा जि.सांगली या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव ज्ञानदेव व आईचे नाव कृष्णाबाई असे होते. या दांपत्यास एकंदर चार अपत्ये होती. थोरले गणपतराव, दुसरे शंकरराव, तिसरे नारायणराव ऊर्फ एन.डी.साहेब व चवथे केशव हे वयाच्या १२ व्या वर्षीच मरण पावले होते. ढवळी गावात ज्ञानदेव पाटील हे कष्ट करून चांगली शेती करणारे प्रतिष्ठित शेतकरी होते. घर धनधान्याने भरलेले होते. परंतु विद्येविना रिकामेच होते. म्हणजे घरात कोणीही शिकले सवरलेले नव्हते. ज्ञानदेव पाटीलांना मात्र शिक्षणाचे महत्त्व पटले होते. आपण नाही शिकलो तरी मुलांना मात्र शिकवायचेच असे ठरवून त्यांनी शंकरराव व नारायणराव यांना एकाच वेळी गावच्या शाळेत घातले. दोघेही आष्टा येथील रयत शिक्षण संस्थेच्या महात्मा गांधी विद्यालयामा प्रवेश घेतला. येथेच कर्मवीर भाऊरावांच्या महान कार्याची ओळख नारायणरावांना झाली, पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच त्यांवर सत्यशोधकी विचार, जातीभेद निर्मूलन व सामाजिक समता या विचारांचे खोलवर संस्कार झाले.

उद्दिष्टे :

- 1) रयत शिक्षण संस्थेबाबत धोरणात्मक व दूरदृष्टी ठेउनच निर्णय घेणे.
- 2) रयत शिक्षण संस्थेत गुणवत्तेनुसार पारदर्शकतेने निवड करणे.
- 3) रयत शिक्षण संस्था व शाखेवर संकट समय तीरासारखे धावून जाउन संकट निवारण्यासाठी प्रयत्न करणे .

रयत शिक्षण संस्थेतील योगदान :

रयत शिक्षण संस्थेचे विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, वसतिगृहाचे रेक्टर, छ. शिवाजी कॉलेज मधील 'कमवा आणि शिका' या योजनेचे प्रमुख, मॅनेजिंग कौन्सिलचे सदस्य व रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन अशा विविध रूपात त्यांचा रयत शिक्षण संस्थेतील प्रवास आहे. त्यांच्या व्यक्तीमत्वाची जडणघडण कर्मवीर भाऊरावांच्या विचारांनी व संस्कारांनी झालेली आहे. या पांडुरंग, नारायण यांसारख्या पोरानी रयत शिक्षण संस्थेत पूर्णपणे लक्ष घातले पाहिजे असे भाऊरावांना नेहमीच वाटत असे. विशेषतः शेवटच्या दिवसात मुल्लासाहेब, रामभाऊ नलावडे, बॅ.पी.जी.पाटील, नारायण पाटील इत्यादी अनेक रयत शिलेदारांना बोलावून घेऊन 'माझ्या पश्चात संस्थेला सांभाळा, संस्थेची काळजी घ्या व तिचा विस्तार करा' असे भाऊराव म्हणत असत, मा.एन.डी.पाटील यांनी महाराष्ट्राचे राजकारण व समाजकारण करीत असताना पूर्ण रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याला झोकून दिल्याचे दिसते.

मा.शंकरराव देवराम काळे यांच्यानंतर दि. २३/६/ १९९० रोजी ते रयत शिक्षण संस्थेचे चेअरमन झाले. त्यांच्या काळात संस्थेची काही धोरणे ठरविली गेली. त्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे संस्थेत वाढू पाहणारा प्रादेशिक वाद व विभाजनवादी वृत्ती त्यांनी मोडून काढली. संस्थेचा एकसंधपणा भक्कम केला. संस्थेत नेमणुकीच्या बाबत सिनिऑरटी तत्व ठेवले. म्हणजे निवड होण्याअगोदर नेमणूक दिल्यानंतर काही वेळा त्या सेवकाची सेवा खंडीत झाल्यास त्या जागेवर इ.स. १९९०-९१ यावर्षी संस्थेच्या ५३४ शाखा होत्या. इ.स. २००३-२००४ पर्यंत ही संख्या ६७० पर्यंत गेली. या काळात ९ प्राथमिक शाळा, ८६ माध्यमिक शाळा, ६ महाविद्यालये, ८ आश्रमशाळा, ४ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, १७ इतर शाखा सुरू करण्यात आल्या या ६६९ शाखांमधून निरनिराळ्या १४७ जातींचे साडेसतरा हजार सेवक काम करीत आहेत व ५ लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. त्यांपैकी जवळजवळ दोन लाख विद्यार्थी मागासवर्गीय आहेत. मागासवर्गीयांचे हक्क आणि हितसंबंध जपणारी संस्था म्हणून 'रयत' ची विशेष नोंद पाहणी करणाऱ्या शासकीय समितीने केली आहे. स्त्रिया, श्रमिक, दलित यांच्या शिक्षणाला अग्रक्रम देण्याचे कर्मवीरांचे तत्व मा.एन.डी.पाटील यांनी आपल्या काळात पुरेपूर वापरले. त्यांच्याही पुढे जाऊन त्यांनी डोंगराळ व दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी जाती-जमातीच्या मुलांना शिक्षणासाठी प्राधान्य दिले. पनवेल, ठाणे, मोखाडा या भागातून आठ आश्रमशाळा उघडल्या. या आश्रमशाळांना

आर्थिक अडचणी जाणवू नयेत म्हणून संस्थेने स्वतंत्र निधी उभारली आहे. समाजसेवेची वृत्ती असणाऱ्या सेवकांना त्या ठिकाणी प्रकल्प अधिकारी म्हणून नेमले आहे. त्याचप्रमाणे 'नापासांची शाळा' 'साखरशाळा' सारखे प्रकल्प त्यांच्या काळातच संस्थेने राबवून ते यशस्वी केलेले आहेत. संस्थेच्या संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणात्मक वाढ व्हावी म्हणून सदैव प्रयत्न केले गेले आहेत. गुणवत्तेबाबत मा.एन.डी.पाटील यांनी कधीही तडजोड केली नाही. त्याबाबत त्यांचे दुहेरी धोरण आहे.

रयत शिक्षण संस्थेचे संरक्षक कवच' म्हणून प्रदीर्घकाळ मा.एन.डी. पाटील यांनी भूमिका बजावलेली आहे. आज रयत शिक्षण संस्थेसारख्या नामवंत संस्थेत या पातळ्यांवर आपण शिरकाव करावा यासाठी राजकीय नेते, मतलबी घनदांडगे, सहेतुक देणगीदार, वशिलेखोर संधीसाधू सदैव धडपडत असतात, जनरल बांडीचे सदस्य, संस्थेच्या वेगवेगळ्या समित्या, स्थानिक व्यवस्थापन समिती अशा विविध पातळ्यांवर येण्यासाठी ही मंडळी प्रयत्न करीत असतात व त्यांचा ते गैरवापरही करू शकतात. या सर्व गोष्टींना व या लोकांच्या संस्था प्रवेशालाच मा.एन.डी.पाटील यांचा विरोध आहे. त्यांनी या लोकांच्या संस्थेमधील हस्तक्षेपालाच प्रथमपासून विरोध केला. संस्थानिक, राजेरजवाडे, विविध पक्षाचे नेते अगदी मंत्र्यांपर्यंत लोकांनी आपल्या कार्यकर्त्यांची 'सोय' करता यावी, त्यांना संस्थेत नोकरी देता यावी म्हणून मोठ्या प्रमाणात संस्थेत शिरकाव करण्याला थरा दिला नाही. मोठमोठ्या पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तींनी आपले स्वार्थी हेतु साध्य करण्यासाठी संस्था प्रवेश मिळावा म्हणून प्रयत्न केले. परंतु मा.एन.डी.पाटील व त्यांच्या विचारांशी साम्य असणाऱ्या रक्त सेवकांनी ही घुसखोरी हाणून पाडलेली आहे. पुढील येणारा काळ हा अधिक संवेदनाक्षम आहे. मा.एन.डी.सारखी माणसे संस्थेत प्रभावी राहिली व संस्थेची ध्येयधोरणे जपली तरच संस्था पूर्ववत राहिल अन्यथा तिची नगरपालिका होण्यास वेळ लागणार नाही. स्वतः शिक्षण संस्थेबाबत काही धोरणात्मक निर्णय घेताना त्यांनी दूरदृष्टी ठेवूनच निर्णय घेतले. उदा. संस्थेने मेडिकल कॉलेज काढावे की काढू नये याबद्दल विचारविनिमय सुरू असताना 'मेडिकल कॉलेज काढू नये अशी भूमिका त्यांनी घेतली व असे कॉलेज काढण्यामुळे काय परिणाम होणार आहेत ते मॅनेजिंग कौन्सिल सदस्यांना समजावून सांगितले व ते सर्वाना पटले.

गुणवत्तेनुसार नेमणुका :

कर्मवीर अण्णांच्या निधनानंतर आज ५० वर्षांनंतर परिस्थिती खूप पालटली आहे. सेवकांची संख्या वाढलेली आहे. शासनाचे नियम, विद्यापीठ कायदे बदलत गेले आहेत. निरनिराळ्या भागातील माणसे आपला फायदा कसा होईल, आपण व आपली माणसे संस्थेत कशी नेमली जातील यासाठी धडपडत असतात. अशा वेळी काही वेळा गुणवत्ता व नितीमत्ता बाजूला ठेवून काम करण्याचा मोह

होत असतो. वेळ प्रसंगी वशिलेबाजी होत असते. अगदी सामान्य कार्यकर्त्यांपासून मुख्यमंत्र्यांपर्यंत अनेकजण आपल्या माणसाला नेमण्यासाठी प्रयत्न करीत असतात. त्यामुळे संस्थेत प्रशासकीय गोंधळ होऊ नये म्हणून सेवकांची निवड, बदल्या आणि बढत्या याबद्दल मा. एन. डी. सरांनी नेहमीच काही तत्वांचा व धोरणात्मक निर्णयांचा आग्रह धरला. ते संस्थेचे चेअरमन झाले. त्यावेळी सन १९९०-९१ मध्ये रयत शिक्षण संस्थेत सेवकांची संख्या १४२२२ होती. संस्थेत सिनीअर कॉलेजवर लेक्चररची जागा होती. विद्यापीठ नियमानुसार मुलाखती सुरू होत्या. स्वतः एन. डी. पाटील मुलाखती घेण्यासाठी होते. सचिव, सहसचिवही हजर होते. त्या मुलाला नक्की घेतले जाणार असा सर्वांचा समज होता, विद्यापीठाची निवड समिती संस्थेला अनुकूल होती. त्या मुलाला घेण्यासाठी कुणाचाही विरोध नव्हता. परंतु त्या राज्यशास्त्राच्या जागेवर अगोदर सी.एच.बी. तत्वानुसार एक महिला काम करत होती व ती १९९३ च्या अगोदरची एम.फिल. होती. कोणाची निवड करावयाची यावेळी वातावरण स्तब्ध होते. सर्वजण एन.डी. सरांकडे पाहता होते आणि एकदम एन.डी. सर म्हणाले नियमानुसार निवड करा. ती मुलगी अगोदर काम करतय ती एम. फिल. आहे. तिची निवडच योग्य होईल. त्याप्रमाणे त्या महिलेची निवड झाली. मुलाखतीसाठी आलेली विद्यापीठ कमिटी मा.एन.डी. सरांच्या निस्पृहतेवर व तत्त्वनिष्ठेवर थक्क झाली. त्यामुळेच आठ चेअरमन पदावरून बाजूला झाल्यानंतरही त्यांचे संस्थेच्या प्रशासनावर व कामकाजावर अगदी बारीक लक्ष असते. अगदी काल - परवा डी. एड. पदवी प्राप्त सेवकांच्या नेमणुका करताना १०० - १५० जागांसाठी अक्षरशः हजारो अर्ज आले. त्यावेळी मा. एन. डी. पाटील यांनी मेरीटप्रमाणे निवड करावी असा आग्रह धरला व संस्थेचे अध्यक्ष शारद पवारसाहेब यांनीही त्या गोष्टीला भक्कम पाठींबा दिला. त्यामुळे आपल्या मुलाची निवड व्हावी म्हणून शिक्षणमंत्र्यांपासून मुख्यमंत्र्यांपर्यंत सर्वांकडे जाऊन आलेल्या बड्या बड्या अतिक्रियाशील कार्यकर्त्यांच्या धावपळीला आपोआपच खीळ बसली व सामान्यातील सामान्य व गरीब असला तरी मेरीटने प्रथम असेल त्याला नेमणूक मिळाली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची तत्वे प्रमाणभूत मानून कार्य करणारी मा.एन.डी.पाटीलांसारखी माणसे संस्थेत आहेत म्हणूनच आज एवढ्या मोठ्या संस्थेचे कामकाज सुरळीत चाललेले आहे. मा.एन.डी.पाटील यांनी आपल्या कार्यकाळात संस्थेत सेवकांच्या बदल्यांबाबत काही मार्गदर्शक तत्वे निर्माण केली. दरवर्षी साधारणपणे ८-१० टक्के सेवकांच्या बदल्या होत असतात. बऱ्याच वेळा त्या कोठेही व केव्हाही होत असत. त्याऐवजी सत्र सुरू होण्याअगोदर बदल्या कराव्यात असे ठरविण्यात आले. अशा वेळी विभागवार बदली समित्यांची यंत्रणा निर्माण करण्यात आली. जे सेवक ८ वर्षांपेक्षा जास्त काळ आपल्या गावापासून दूर असतील. त्यांना बदल हवा असेल त्यांच्या बदलीला प्रथम प्राधान्य देण्यात आले किंवा प्रदीर्घ काळ आपल्या सोईने एकाच ठिकाणी असल्यास अन्य सेवकांच्या सोईसाठी गरज असेल तर अशांना बदलण्यात यावे.

एखाद्याचे आईवडील अत्यंत आजारी असतील किंवा कौटुंबिक संकट असेल तर अशा सेवकांच्या बदल्यांना प्राधान्य द्यावे. अशी निरनिराळी मार्गदर्शक तत्वे निर्माण करण्यात आली. झालेल्या बदल्यांमध्ये मनास येईल तसे फेरफार करण्याचा हक्क कोणाही एका व्यक्तीकडे राहिला नाही.

संस्था व शाखांच्या समस्या सोडविणारा रयत रक्षक :

मा.एन.डी.पाटील यांचे संपूर्ण जीवन रयत शिक्षण संस्थेशी अगदी घट्ट जोडलेले आहे. सन १९५४ पासून संस्थेत प्रारंभी नोकरी लागल्या पासून त्यांनी 'संस्थेची कामे करणारा माणूस म्हणूनच वाटचाल सुरू केली अन्य सेवकांप्रमाणे संस्थेत नोकरी करणे, पगार घेणे व आपल्या स्वतःपुरते आनंदात राहणे असे जीवन त्यांनी कधी स्वीकारले नाही. प्रारंभी त्या त्या शाखेच्या समस्या सोडविणे. उदा. विद्यार्थ्यांचे प्रवेश, वसतिगृहाची रेक्टरशिप, इमारत बांधकाम, निधी गोळा करणे यासारखी कामे त्यांनी केली. त्यानंतर ते राजकारणात सक्रीय झाल्यानंतर त्यांनी संस्थेची शासकीय पातळीवर येणाऱ्या सर्व समस्या सोडविण्यासाठी लक्ष घातले. २३जून१९९० ते २५ मे२००८ असे एकंदर १८ वर्षे या काळात ते संस्थेचे चेअरमन होते. मंत्रालयात ते गेल्यानंतर पट्टेवाल्या शिपायापासून अगदी मंत्र्यापर्यंत सर्वांचीच धावपळ होत असे. कारण त्या मंत्र्यापुढे दोनच पर्याय असत. ते म्हणजे काम करणे किंवा होत नसेल तर का होत नाही ? याचे योग्य स्पष्टीकरण द्यावे लागत असे. त्यामुळे रयत शिक्षण संस्थेच्या शेकडो शाखांची सचिवालयातील कामे मा.एन.डी. सरांच्या फोनने किंवा प्रत्यक्ष भेटीने होत गेली. चेअरमन मा.एन. डी. पाटील म्हणजे रयत शिक्षण संस्थेचे 'रक्षकच' वाटत आलेले आहेत व ते सत्य होते.

निकर्ष :

- 1) संस्थेच्या संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणात्मक वाढ व्हावी म्हणून सदैव प्रयत्न केले गेले आहेत.
- 2) संस्थेत प्रशासकीय गोंधळ होऊ नये म्हणून सेवकांची निवड, बदल्या आणि बढत्या याबद्दल मा. एन. डी. सरांनी नेहमीच काही तत्वांचा व धोरणात्मक निर्णयांचा आग्रह धरला.
- 3) एखादे काम बऱ्याच वेळ रेंगाळले किंवा शासनाकडून होतच नसेल तर मा. एन. डी. पाटील सरांचे शेवटचे हत्यार म्हणजे सनदशीर मार्गाने लढा देणे.

संदर्भ :

- 1) व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व : किशोर बेडकिहाळ/प्रा.सी.व्ही.पाटील, जानेवारी २००५ प्रकाशन : आंबेडकर अकादमी सातारा.
- 2) रयत शिलेदार, प्राचार्य डॉ. विजयराव नलावडे, सप्टेंबर २०१४ प्रकाशन : सिध्दीविनायक एंटरप्राइझेस, सातारा.

- 3) Dr.N.D.Patil E-learning: The Indian Experience. Turkish online journal of Distance Education, 12(2) 99-108
- 4) Distance Education in In India: The Dr.N.D.Patil Memorial Lecture by Prof.M.S. Swaminathan, published in Indian journal of open Learning.Vol.23, No. 2.2014